

NAXÇIVAN MR ƏRAZISİNDƏ BECƏRİLƏN ALMA SORTLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ GENOFONDUNUN TƏDQIQI

L.Ə.BAYRAMOV, aspirant
AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu

Kənd təsərrüfatı maddi istehsalın ən mühüm sahələrindən biri olmaqla, əsas vəzifəsi əhalinin ərzaq məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatını ödəməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında meyvəçilik geniş inkişaf etmişdir. Bütün zonalarda olduğu kimi Naxçıvan MR ərazisində də meyvə istehsalı bir qayda olaraq əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində meyvəçilik əsas yerlərdən birini tutur. Naxçıvan MR-in torpaq iqlim şəraiti müxtəlif meyvə-giləmeyvə bitkilərinin becərilməsi üçün çox münasibdir. Bölgənin rayonları çəyirdəkli, tumlu, qərzəkli, habelə qiymətli subtropik meyvə bitkilərinin - nar, əncir, innab və badamın geniş sahələrdə becərilməsi üçün əlverişlidir.

Naxçıvan MR qədim meyvəçilik mərkəzlərindən biridir. Bunu Xaraba-Gilan və Kəltəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan ərik, şaftalı, qoz, alça, alma, armud və digər meyvə ağaclarının oduncaqlarının qalıqları bir daha sübut edir (2).

Meyvəçiliyin qədim tarixi IX-X əsrlərdə ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Onlar öz əsərlərində Ordubadı hər tərəfdən yaşıllığa qərq olmuş bir cənnətə bənzədirdilər. X əsrin ərəb müəlliflərindən Müqəddəssi, Məsudi, Əl-İstəhri və başqaları Naxçıvanın meyvəçiliyi haqqında bir çox qiymətli məlumatlar yazmışlar. Müqəddəsi yazır: "Bu vilayətin şəhərləri çox gözəldir, burada meyvə, o cümlədən alma çox bol və ucuzdur". Yaqut Həməvi XII əsrin əvvəllərində Naxçıvana etdiyi səyahət haqqında belə yazır: "Naxçıvanın yaxınlığından Araz çayı axır. Orada gördüyüm meyvələri, almanı mən heç bir yerdə görməmişəm" (1).

Zaqafqaziya meyvəçiliyini öyrənən bir çox tədqiqatçılar Naxçıvanda olan ərik, alma və s. meyvələrin keyfiyyəti haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər. (V.N.Qeevskiy, Q.N.Şarrer, 1885; S.P.Zelenskiy 1888; A.X.Rollov 1899 V.İ.Deviçkiy 1886, və b). 1848-ci ildə Qafqaz Filokser Komitəsi meyvə bağlarını yoxlayarkən öz hesabatlarında qeyd etmişlər ki, Ordubad rayonu öz ərik, şaftalı, badam və alma sortlarının müxtəlifliyinə görə Zaqafqaziyanın qabaqcıl rayonlarından biri hesab edilməlidir (4).

A.X. Rollov Naxçıvan ərazisində becərilən əsas meyvə bitkilərinin sort müxtəlifliklərini göstərmişdir ki, onlardan da ən çoxu almanın payına düşür. O, Naxçıvanda yetişdirilən 25 sort və formanın: Rəcəbi, Qırbi-Şirin, Müşki alma, Şəkəri, Dolma alma, Cənnət alma, Şəkərqını, Haçı-Hüseyn, Vahab alma, Sultani, Gəlin alma, Soba alma, Maruk, Loğazbəyi, Daş alma, Nuxunskoe, Şax alma, Kalbalı Cəfər, Darağı və s. bioloji xüsusiyyətlərini vermişdir (5).

S.Şakay göstərir ki, Naxçıvan MR-də meyvəçilik

iqtisadi baxımdan ipəkçilikdən sonra ikinci yeri tutur. Hər il Naxçıvanda 820 tondan çox, yəni (50000 pud) tumlu meyvə toplanılırdı ki, onun 570 tonunu (35000 pud) heyva, 250 tonunu (15000 pud) isə alma və armud təşkil edirdi (3).

Naxçıvan bağçılığının tədqiqi ilə sonralar İ.M.Axundzadə, H.Babayev, Ə.C.Rəcəbli, T.H.Talıbov, T.M.Tağıyev, F.P.Xudaverdiyev, Ə.Ə.Qulamov, H.A.Nəzərov məşğul olmuşlar. Lakin aparılan tədqiqat işlərində almanın genofondunun toplanılması və istifadə imkanlarının tam araşdırılmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər quraqlığın tez-tez baş verməsi, soyuq qış aylarında ağacların kütləvi şəkildə kəsilməsi alma genofondunu təşkil edən bir sıra qiymətli sort və formaların məhv olma təhlükəsini yaratmışdır (Zolaqlı anis, Ağ alma, Şampan reneti (təker alma) və s). Bu səbəbdən də Naxçıvan MR-in alma genofondunu təşkil edən sort və formalarının yayılma yerlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların gələcəkdə seleksiya işlərinə cəlb edilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Naxçıvan MR-də alma genofondunun tədqiqi AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun iş planına daxil edilmiş və bu məqsədlə 2004-cü ildən başlayaraq regionun Şahbuz, Babək, Culfa və Ordubad rayonlarının kənd və kəndətrafi ərazilərində tədqiqatlar aparılmağa başlanılmışdır.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, ərazinin ayrı-ayrı zonalarında, müxtəlif vaxtlarda yetişən bir çox alma sort və formaları vardır və bunlar da iqtisadi cəhətdən səmərəli olmaqla, seleksiya nöqtəyi-nəzərinə qiymətlidirlər. Muxtar Respublika ərazisində becərilən almanın sort və formaları əsasən aran, dağətəyi və dağlıq zonalarda becərilir.

Dağlıq zonalarda almanın ən çox qış və payız sort və formaları əkilib becərilir. Çox az miqdarda yay sortlarına təsadüf olunur. Burada alma ağaclarının xəstəlik və ziyanvericilərə də az tutulduğu müşahidə olunmuşdur.

Dağətəyi zonalarda isə payız sortlarını daha çox müşahidə etmək olur. Tez yetişən alma sortlarının bəziləri zəif inkişaf edərək, yüksək məhsul vermir. Çünki, onlar tez çiçəkləyərək qayıtma şaxtalarına davam gətirməyib məhsul itkisinə səbəb olurlar.

Dağlıq və dağətəyi zonalardan fərqli olaraq aran zonasında yay alma sortları payız və qış sortlarına nisbətən daha çox əkilib becərilir. Tədqiqat dövründə Naxçıvan MR ərazisində yayılmış almanın qiymətli sort və formaları müəyyənləşdirilmiş, onların ad və sinonimləri qeyd edilmiş, pomoloji göstəriciləri öyrənilmişdir. Aşkar edilən almanın bəzi sort və formalarının xarakterik əlamətləri aşağıdakı kimi olmuşdur.

1. Müşki alma- Şahbuz rayonunun dağlıq ərazilə-

rində geniş yayılmışdır. Ağacları orta hündürlükdə 4-5 m, çətirləri piramida şəkillidir. Yarpaqları enli olub, kənarları mişardışludur. Yarpaq ayası uzun, rəngi isə tünd yaşıl rəngdədir. Meyvələri orta böyüklükdə, forması oval-girdə, çəkisi 100-110qr olur. Rəngi parlaq qırmızıdır, uzləri azca xətlidir. Ləti ağ, turşasirin və ətirlidir. Meyvəsinin birinci uzununa kəsiyinin ölçüsü 45-46 mm, eni isə 55-56 mm-dir. Saplağının uzunluğu 20 mm, qalınlığı isə 2-3 mm-dir. Yetişmiş meyvələrə bitişməsi möhkəmdir. Üzəri tükcüklüdür. Sortun meyvələri yerləşdiyi ərazidən asılı olaraq iyun ayının sonu, iyul ayının əvvəllərində yetişir. Dağlıq yerlərdə isə meyvələri daha iri, bəzən 200 qrama çatır. Meyvələrini yığıqdan sonra 20-25 gün saxlamaq olur. Kompot, mürəbbə, cəm, alma şirəsi və s. hazırlamaq üçün əvəz olunmaz xammaldır.

2. Şampan reneti (təkar alma)- Bu sort Culfa rayonunun bəzi kəndlərində, o cümlədən, Milax kəndində ekspedisiya zamanı aşkar olunmuş və çox az sayda qaldığı da müşahidə edilmişdir.

Ona görə də bu sortun bütün pomoloji göstəriciləri aydın öyrənilmiş və calaq materialı götürülərək təcrübə sahəsində calaq edilmişdir. Ağacı orta hündürlükdə, yastı dəyirmi, sıx geniş çətirlidir. Yarpaqları geniş elleptik, orta böyüklükdə olub, tünd yaşıldır. Meyvələri orta böyüklükdə 197,2qr yastı kürə şəkilli, enli hamar qabırğaları vardır. Sanki meyvə seqmentlərə bölünmüşdür. Bir sözlə, təkəri xatırladır.

Ona görə də yerli adla "təkar alma" kimi adlanır. Meyvənin əsas rəngi solğun sarı, örtük rəngi isə çəhrayı-qırmızı olub, günəş tutan tərəfi qırmızıdır. Meyvənin ləti ağ, bərk və xırçıldayandır. Yetişmiş halda şirəli-kövrəkdir, turşasirindir və iysizdir. Meyvənin uzununa kəsiyinin ölçüsü 52-53 mm, eninə isə 75-76 mm-dir. Üzəri mum təbəqəsi ilə çox örtülmüşdür. Saplağının uzunluğu 11-13 mm, qalınlığı 2-3 mm-dir. Üzəri tükcüklü olmaqla yetişmiş meyvələrə birləşməsi möhkəmdir. Meyvələr ağacda kom şəkildə yerləşir, meyvə yığımlı oktyabr ayında olur. Saxladıqda bütün başqa sortlardan çox qalır, büzüşmür, qırışmır. Daşınma üçün çox əlverişlidir. Xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı kifayət qədər davamlıdır.

Forma 1. Ordubad və Şahbuz rayonları ərazilərində geniş yayılmışdır. Ağaclarının hündürlüyü 6-7 m, çətirləri geniş sıx yarpaqlıdır. Yarpaqları enli, kənarları seyrək mişardışludur. Alt tərəfi çox tükcüklüdür. Ağacları bir çox biomorfoloji xüsusiyyətlərinə görə Sarıturş sortuna oxşardır. Çox hallarda yerli adla Zolaqlı alma kimi də adlandırılır.

Soyuğa davamlıdır və hər il məhsul verir. Meyvələrin çəkisi 120-140 qr olur. Meyvələrin əsas rəngi sarı,

üzəri isə çəhrayı zolaqlıdır. Ləti ağ, xırçıldayan və turşasirindir. Aromatik iyə malikdir. Saplağı qalın, üzəri tükcüklüdür. Yetişmiş meyvələrə bitişməsi möhkəmdir. Kütləvi yetişmə dövrü oktyabr ayının ikinci ongünlüyünə təsadüf edir. Xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı davamlıdır. Meyvələrini yığıqdan sonra fevral-mart ayına qədər saxlamaq mümkündür.

Aparılan tədqiqatlar zamanı həvəskar bağçılar tərəfindən yabanı alma formalarının calaq vurma işlərinə cəlb edilməsi faktları da aşkar olundu. Burada yabanı almalar həm calaqaltı, həm də calaqüstü kimi götürülmüşdür. Hər iki halda bu ağacların meyvələri iri, saf, heç bir antimikrob maddələr tətbiq etmədən növbəti ilin may ayına qədər xarab olmadan qalırlar.

Naxçıvan MR-in bütün ərazilərində "yaylıq alma" bəzən də "ağ alma" adlandırılan alma sortları geniş yayılmışdır. Tez yetişən olub, şirin dadlı, xoş ətirlidirlər. Bunlar arasında çoxlu formamüxtəlifliyinə də təsadüf olunur. Naxçıvan MR ərazisində geniş yayılmış sortlardan "Berflör" sortunu qeyd etmək lazımdır. Ağacları 5-6 m hündürlükdə olmaqla, iri çətirli və məhsuldardır. Meyvələri turşasirin və şirin olmaqla uzun müddət xarab olmadan saxlamaq olur. Keyfiyyətli şirə və povidla istehsalında istifadə olunur.

Naxçıvan MR-in dağ kəndlərində şəxsi həyətlərdə Qanqırmızı apart, Cırhacı, Qış qızıllı, Ağ rozmarin, Banan sortu, Zolaqlı anis, Adi Antonovka, Toz alma, Şada alması, Loğazbəyi, Qəndil sinap, Məzrə, Dolma alma, Daş alma və s. sort və formalar da müşahidə edilmişdir.

Aran kəndlərinə, xüsusi ilə də Naxçıvan şəhər ətrafı kəndlərinə gətirilən, "Karlık" və ya "Kol alma" adlanan yaylıq və payızlıq sortları da geniş yayılmışdır. Bu sortlar kol şəkilli və tək gövdəli olmaqla, hündürlüyü 60-130 sm-ə çatır. Çətirləri sıx, budaqları kövrəkdir.

Meyvələri kal vaxtı turş və ya acı tamlı olurlar. Yetişdikdə isə dadları şirin olur. Tez yetişən sort daha şirin və kövrək olur. Tez yetişənin meyvələrinin rəngi sarı limon rəngində, payızda yetişən meyvələrin rəngi ağ bəzən də göy olurlar. Bunların da çoxlu sortdaxili dəyişkənlik əlamətləri müşahidə olundu.

Son illər İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikasından gətirilən bir neçə alma sort və formaları da Naxçıvan MR-in genofonduna əlavə olunmuşdur. Buna baxmayaraq bu sort və formaların xarakterik əlamətləri hələlik dəqiq öyrənilməmişdir.

Beləliklə bizim məqsədimiz Naxçıvan MR ərazisində yayılmış və son zamanlar gətirilmiş almanın sort və formalarını aşkar etmək, onların biomorfoloji əlamətlərini öyrənmək və genofondunu toplamaqdan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nərimanov Ə.S. Azərbaycanda meyvəçiliyin inkişafı haqqında. Bakı, Azərneşr, 1966, 31 s. 2. Talibov T.H. Naxçıvanda bağçılıq, tarixi tərkibə, mövcud vəziyyət və müasir problemlər (elmi-praktik konfransın materialları). Bakı, BDU-in nəşriyyatı, 1991, 34 s. 3. Talibov T.H. Ərik. Вакзайства №12. Тифлис, 1985. 5. Раллов А.Х. Очерк плододства Эриванской губернии. сб. Сведений по плододству в Закавказской крае. Вып.2. Тифлис, 1899, с.78-100